

**POLITECHNIKA
GDAŃSKA**

WYDZIAŁ ARCHITEKTURY

WFOŚiGW
w Gdańsku

Gdańsk, 2018-04-20

Dr hab. inż. arch. Anna Górka, prof. nadzw. PG
Politechnika Gdańska, Wydział Architektury

Zagrożenia krajobrazu wiejskiego w ujęciu przestrzenno- fizjonomicznym

Tekst przygotowany dla potrzeb projektu nr RV-4/2018
finansowanego przez WFOŚiGW w Gdańsku:

Ochrona krajobrazu w ocenach oddziaływania na środowisko w świetle współczesnych uwarunkowań prawno-metodologicznych

Ogólna charakterystyka zagrożeń krajobrazu wiejskiego

Obszary wiejskie to administracyjnie 93,4 % powierzchni Polski. Na co dzień zamieszkuje je 39,7% ludności kraju. Prognozy demograficzne przewidują stały, niewielki wzrost liczby mieszkańców wsi do 2035 roku. Przyrost ten wynika przede wszystkim z dodatniego salda migracji wewnętrznych – pod koniec lat 90. mieszkańcy miast zaczęli przeprowadzać się na wieś, w szczególności do gmin podmiejskich. Procesowi suburbanizacji towarzyszy urbanizacja silniejszych ekonomicznie wsi gminnych oraz wsi znajdujących się na terenach atrakcyjnych turystycznie. Zarazem systematycznie zmniejsza się areał upraw, co wynika ze zwiększenia wydajności produkcji rolnej oraz uwarunkowań globalnego rynku. Efektem zmiany sytuacji rolnictwa w gospodarce krajowej jest dezaktywacja wielu rodzinnych gospodarstw rolnych oraz dezagraryzacja, definiowana jako zmniejszanie się liczby mieszkańców wsi związanych z rolnictwem, wzrost lesistości i powierzchni odłogów czy ugorów. Równocześnie systematycznie zwiększa się liczba wielkoobszarowych gospodarstw farmerskich. Rozwój ekonomiczny kraju oraz zrozumiałe dążenie do poprawy warunków życia wyznaczają kierunek rozwoju infrastruktury komunikacyjnej i energetycznej oraz wzrost wielofunkcyjności wsi. Wszystkimi wymienionymi zjawiskami towarzyszą zmiany fizjonomii oraz wzrost zagrożeń środowiska. Do głównych obszarów fizjonomicznych zmian należą:

- nowe tereny rezydencjalne,
- obszary modernizowanej zabudowy rolniczej i wiejskiej,
- tereny nowych inwestycji infrastruktury sieciowej: drogowej, energetycznej itp.,
- tereny wielkogabarytowej zabudowy usługowej i przemysłowej,
- obszary rolnictwa farmerskiego,
- obszary aktywności turystycznej.

Ryc.1. „Łanowa” urbanizacja obszarów wiejskich, woj. pomorskie, ze zbiorów PODR

Nowe tereny rezydencjalne mają najczęściej postać zabudowy przydrożnej lub tzw. łanowej, której rozplanowaniem zarządza podział własnościowy gruntów rolnych przekwalifikowanych na budowlane. Małe, jednorodzinne parcele, wyznaczone najczęściej na płaskich równinach w układzie „tabliczek czekolady”, są zabudowywane w różnym czasie lub pozostają puste, co daje efekt wizualnego rozproszenia. Pogłębia go nieobecność elementów porządkujących w postaci dominant oraz brak wysokich drzew (wykluczonych z powodu zbyt małej powierzchni działek) i krzewów w roli spajającego tła. Nowy widok jest często monotony lub, przeciwnie, bezładny, gdy ukształtuje go sąsiedztwo budynków o bardzo zróżnicowanych formach i kolorach. Fizjonomia współczesnej wsi zasadniczo różni się od historycznego wizerunku, który – zachowany lub odtwarzany - decyduje o jej prawnej ochronie i turystycznej atrakcyjności. Pożądanym obrazem tworzy zabudowa o niskiej intensywności skupiona przy ulicy czy placu wiejskim, zieleń na granicy niwy domowej oraz otaczające grunty rolne, które stanowią rozległe przedpole dla ekspozycji kadru.

Ryc.2. Modernizacja zabudowy i przestrzeni publicznej wsi, woj. pomorskie, ze zbiorów własnych

Istotne zmiany wizualne obserwujemy także w obrębie starych siedlisk wsi. Wznoszone są nowe obiekty o podmiejskiej, uniwersalnej stylistyce. Trwa proces modernizacji zabudowy, w wyniku którego stare budynki tracą swój lokalny charakter. Przekształceniu ulega też zagospodarowanie działek mieszkaniowych i zagród, np.: utwardzane są (najczęściej kolorową kostką brukową) nawierzchnie podwórek, poboczy, dojeżdż i dojazdów. Kolorowe ogródki

kwiatowe lub ozdobne, rodzime gatunki krzewów czy warzywniki ustępują miejsca kosztownym trawnikom oraz popularnym artefaktom (jak ogrodowe figurki czy stare sprzęty rolnicze) i standardowym elementom małej architektury (jak betonowe ogrodzenia i fontanny czy elementy oświetlenia). Tym samym z krajobrazu wsi znikają identyfikujące ją wyróżniki w postaci roślinności rodzimej. Równocześnie rozpowszechnienie nawierzchni nieprzepuszczalnych powoduje przyspieszony odpływ wód powierzchniowych, co zaburza równowagę hydrologiczną.

Rozwój zabudowy „podwiejskiej” zmusza samorządy do inwestowania w infrastrukturę sieciową. Nawet na obszarach, które w przewidywalnej przyszłości najprawdopodobniej nie zostaną całkowicie zabudowane, prawo wymaga realizacji dróg dojazdowych, wodociągów i kanalizacji, przyłączy energetycznych i internetowych, zapewnienia możliwości wywozu i utylizacji odpadów. Potrzeba bezpiecznego i komfortowego dostępu do osiedli tłumaczy wycinkę przydrożnych drzew. Wraz z nimi znikają wspaniałe zielone tunele lub liściaste baldachimy a zarazem wiatrochrony, biotopy wielu gatunków zwierząt oraz naturalne regulatory poziomu wód gruntowych.

Ryc.3. Nowe dominanty w panoramie wsi, woj. opolskie, ze zbiorów własnych

W przypadku inwestycji drogowych i energetycznych o znaczeniu ponadlokalnym istotny jest wizualny efekt skali: czasem wielokilometrowe pasmo ekranu akustycznego przesłoni horyzont, szeroka wstęga autostrady przetnie na wysokości wzroku wnętrze krajobrazowe lub rzędy słupów sieci energetycznej wysokiego napięcia czy siłowni wiatrowych całkowicie zmieniają dynamikę krajobrazu rolniczego. Na obszarach rolnych pojawiają się również rozległe budynki obsługi rolnictwa farmerskiego, silosy lub wielkopowierzchniowe obiekty przemysłowe. Formy liniowe nowej infrastruktury technicznej dzielą, dotąd jednorodne, płaty łąk i upraw rolnych, a nowe formy wertykalne ustanawiają odmienne od tradycyjnych (np.: wież kościołów, pałaców i zamków) wyróżniki lub dominanty. Nowe zainwestowanie często wiąże się m.in. ze wzrostem zanieczyszczenia powietrza i poziomu hałasu, przerwaniem ciągłości biologicznej terenów zielonych, zmniejszeniem bioróżnorodności czy produktywności gruntów rolnych.

Ryc.4. Zabudowa w rolnictwie intensywnym, woj. pomorskie, zbiory własne

Systemem rolnictwa farmerskiego jest monokultura. Intensywna produkcja rolna zazwyczaj wymusza usunięcie malowniczej zieleni śródpolnej, której rola kompozycyjna polega przykładowo na definiowaniu sekwencji wewnątrz krajobrazowych, tworzeniu kurtyn, kulis, zamknięć widokowych czy akcentów w postaci pojedynczych drzew. Wycinka drzew i krzewów na obszarach monokultury rolnej powoduje redukcję pozytywnych doświadczeń estetycznych obserwatora. Oznacza też likwidację ptasich remiz i użytków ekologicznych, które stanowią cenne obszary bioróżnorodności, zmniejszają siłę wiatru i chronią glebę przed wyjąłowieniem.

Ryc. 5. Substandardowa zabudowa turystyczna, woj. pomorskie, zbiory własne

Turystyka staje się współcześnie coraz ważniejszym elementem wiejskiej gospodarki. W związku z tym rośnie ilość i różnorodność atrakcji i bazy noclegowej. Nieznana w Polsce przed 1990 rokiem formą przedsięwzięcia turystyki wiejskiej o podwójnej roli są tzw. parki rozrywki lub wioski wakacyjne, które oferują jednocześnie wiele form masowej rekreacji oraz usługi hotelarskie. Zazwyczaj mają jakiś temat przewodni podobnie jak tzw. wioski tematyczne. Te ostatnie są sposobem aktywizacji lokalnej gospodarki. Popularne tematy nawiązują do miejscowych produktów lub legend, są fantazjami o historii i z reguły nie odwołują się do cech fizjonomicznych otoczenia. Decyduje to o ich wizualnym wyróżnieniu z tła krajobrazowego. Historię miejsc odtwarzają natomiast liczne inscenizacje wydarzeń. Popularne stają się też cykliczne, sezonowe festyny, koncerty czy święta zbiorów. Stałą infrastrukturę turystyki wiejskiej tworzą gospodarstwa rodzinne w agroturystyce, pensjonaty, wielkie centra hotelowo-konferencyjne, drugie domy i domki letniskowe - zazwyczaj o architekturze albo pozbawionej cech lokalnych albo o przerysowanych, regionalnych formach - oraz odrestaurowane zespoły dworsko-parkowe. Uzupełnieniem hotelarskiej bazy noclegowej jest często substandardowa zabudowa tymczasowa w postaci szop, altanek i przyczep kempingowych. Rozwój turystyki masowej na wielu najatrakcyjniejszych obszarach już doprowadził do przekroczenia ich chłonności tj. do niezdolności środowiska przyrodniczego do regeneracji w wyniku zbyt dużego obciążenia użytkowaniem.

Tempo wyłaniania się nowych form, ich powszechność, zróżnicowanie i nieprzystawalność do wizerunku tradycyjnej wsi, pozwalają mówić o zasadniczej transformacji fizjonomii i przebudowie dotychczasowego porządku przestrzennego obszarów wiejskich. Charakterystyczną cechą powstającego obrazu jest „hałaśliwy” nieład i skrajna odmienność form lub, przeciwnie, ich nadmierna jednostajność przy braku hierarchizacji motywów. Zmiana fizjonomiczna ma jednak nie tylko estetyczny wymiar. Obraz, który obserwator uzna za nieharmonijny, zaskakujący czy karykaturalny, może być dla niego także sygnałem zagrożenia

w innej sferze np.: ekologicznej, społecznej czy gospodarczej. Jednak warunkiem takiej diagnozy oraz przesłanką do podjęcia interwencji kryzysowej są wiedza oraz afirmowane wyobrażenie miejsca.

Dyskusja

Krajobraz to fizjonomia środowiska geograficznego – środowisko geograficzne to materialne medium krajobrazu. Wizualne walory środowiska nie są jednak autonomiczne - żeby zaistniały muszą zostać postrzeżone. W Polsce planowanie przestrzenne nie ma charakteru krajobrazowego. Krajobraz, a w szczególności krajobraz wiejski, sprowadzony do zagadnień estetycznego piękna, pozostaje na peryferiach zarządzania przestrzenią. Współzależność zmian fizjonomii środowiska i jakości jego obiektywnych, mierzalnych parametrów nie jest oczywista ani dla twórców prawa lokalnego ani dla użytkowników przestrzeni. Aktualne znaczenie ochrony środowiska wynika z konieczności przewyciężenia negatywnych, gospodarczych i społecznych, skutków zmian klimatycznych wywołanych nadmierną eksploatacją zasobów. Z tego względu deklarowaną misją strategii polityki przestrzennej na wszystkich poziomach planowania i zarządzania jest trwały rozwój. Oficjalny cel przegrywa jednak w starciu z pragmatycznymi, codziennymi decyzjami samorządów gminnych oraz mieszkańców, dla których synonimem rozwoju pozostaje wzrost ekonomiczny i technologiczny (jak wyznaczanie nowych terenów inwestycyjnych, ich uzbrojenie, budowa dróg czy intensywna produkcja rolna). Często towarzyszą im zachwianie równowagi ekologicznej lub degradacja dziedzictwa kultury, zawsze – zmiany wizualne, które jednak nie są postrzegane przez lokalną społeczność jako niebezpieczne. Uczytelnienie zagrożeń wizualnych ma fundamentalne znaczenie dla zachowania ładu z kilku powodów:

- skuteczność ochrony środowiska zależy od rozproszenia interwencji,
- przestrzeń kształtują jej bezpośredni użytkownicy a nie tylko zapisy prawa oparte na wiedzy eksperckiej,
- percepcja wizualna w zasadniczym stopniu odpowiada za sposób działania człowieka w środowisku.

Wiedza i świadomość obywateli, ich poglądy, przekonania i skojarzenia są nie mniej istotnym niż normy prawne czy wiedza ekspercka warunkiem zachowania bogactwa przyrody, kultury i przestrzeni. Zbiorowa wyobraźnia, stanowi ważne narzędzie społecznego kształtowania rzeczywistości, gdyż wyobrażenia mają siłę modernizowania poglądów i oczekiwań, a tym samym inicjowania zmian w przestrzeni. Efektywna ochrona zasobów środowiska zależy od zbliżenia ogólnych – instytucjonalnych zasad oraz oddolnych praktyk, co oznacza zmianę wielu rozpowszechnionych opinii i zachowań. Do tego potrzebne są popularne wiedza i wyobrażenie, które nadadzą znaczenie obserwacjom. Krytyczna obserwacja pozwala rozpoznać zagrożenie i w konsekwencji prowadzi do jego likwidacji. Postrzeganie, a w szczególności percepcja wizualna, przyznaje zatem krajobrazowi rangę swoistego interfejsu - przełącznika pomiędzy środowiskiem i aktywnością jego użytkowników. To przede wszystkim oglądany widok zapisuje w pamięci i wyobraźni związek pomiędzy elementami i relacjami środowiska a ich wartością społeczną. W takiej perspektywie zarządzanie krajobrazem (rozumianym jako fizjonomia obszaru) staje się przestrzenią mediacji pomiędzy realną okolicą i znaczeniem, jakie nadają jej użytkownicy.

Realizowanie polityki przestrzennej i ochrony środowiska poprzez zarządzanie krajobrazowe wymaga dojrzałego dyskursu krajobrazu, rozwijanego w mediach oraz w politykach branżowych. Służy temu między innymi wykorzystywanie narzędzi wizualizacji krajobrazu (rysunków, obrazów malarskich, zdjęć, filmów, map) w procesie partycypacyjnego planowania,

w procedurach konsultacji społecznych lub wyprzedzająco wobec nich np.: w działaniach aktywizujących czy wydarzeniach artystycznych podejmowanych w celu monitorowania zjawisk przestrzennych. Przywołane wizerunki tworzą wówczas bazę lokalnej wiedzy o terytorium i budują jego zbiorowe wyobrażenie. Tym samym wspomagają społeczny proces kształtowania ładu przestrzennego i ochrony środowiska.

Podsumowanie

W kontekście przeciwdziałania rozproszonym zagrożeniom środowiska należałoby w szczególności sposób zainteresować się krajobrazem wiejskim. Powodem są omówiony zakres przestrzenny i przedmiotowy współczesnych zmian obszarów wiejskich, ich sens społeczny oraz konsekwencje środowiskowe. Istotne znaczenie ma też potencjał krajobrazu wiejskiego i jego wizualizacji w kreowaniu zbiorowej wyobraźni, która kształtuje społeczną rzeczywistość. Ochrona wiejskich i rolniczych panoram i widoków mogłaby zapoczątkować budowanie niezwykle twórczych, lokalnych laboratoriów wiedzy o środowisku z kilku powodów:

- z uwagi na ciągle względnie niskie przekształcenie cech naturalnych na obszarach wiejskich,
- ze względu na szczególną trwałość „idyllicznej” wizji wsi, która kształtuje zbiorową wyobraźnię,
- z racji wciąż żywego na wsi poczucia tożsamości terytorialnej.

Z tych przyczyn problem jakości fizjonomii obszarów wiejskich powinien wyjść z zacisza katedr akademickich i stać się nareszcie sprawą publiczną.